

АСИМЕТРИЧНІ АНТОНІМИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ПРОЗІ

Тараненко К.В.

Університет митної справи та фінансів

Стаття присвячена дослідженню проблеми асиметрії антонімічних відношень в сучасній українській мові. Окреслено межі антонімічної асиметрії, здійснено аналіз її різновидів на матеріалі сучасної української прози. Виявлено причини та умови реалізації потенційних антонімічних відношень у мовленні та комунікації.

Ключові слова: антонім, асиметрія, квазіантонім, контекст, компонентний аналіз.

Постановка проблеми. Для сучасного мовознавства характерна посилена увага до лексичної семантики, дослідження якої дає змогу глибше усвідомити сутність мовних категорій. Антонімія, або протилежність за значенням, уже давно визнана одним з найважливіших типів семантичних відношень, що спостерігаються між мовними одиницями. Це явище має парадоксальну природу: з одного боку, значення лексичних одиниць ґрунтуються на абсолютній протилежності, а з другого – це найтісніші семантичні зближення в лексиці, доконечною умовою яких є співвіднесення протиставлених слів. Саме тому в описі мовної та мовленнєвої сутності антонімії наявна певна плутанина, оскільки дослідники явища переважно визначають межі протилежності слів, керуючись загалом інтуїцією, а не чітко окресленими нормами. Докладне розмежування основних теоретичних засад явища антонімії дасть змогу розкрити сутність і причини появи антонімів як лексико-семантичних одиниць у процесі людського мислення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Антонімія різних мов була в центрі уваги як українських (Н. М. Бобух [4], Л. А. Лисиченко [12], Л. М. Полюга [15], О. О. Тараненко [19] та ін.), так і зарубіжних мовознавців (Ю. Д. Апресян [1], Н. Д. Арутюнова [2], Л. О. Введенська [5], Дж. Лайонз [11], Л. О. Новиков [14] та ін.). Відомий французький лінгвіст Ш. Баллі вважав протиставлення логічних понять природним нахилом людського розуму. Він припускав, що в свідомості людини такі «абстрактні поняття закладені парами, причому кожне зі слів такої пари завжди так чи інакше викликає уявлення про інше» [3, с. 139]. Ш. Баллі вбачав в антонімічних відношеннях вияв природної властивості людського розуму. Він указував на легкість, з якою свідомість мовця викликає логічний антонім. На його думку, це «один з виявів тієї відносності, що визначає (і обмежує) всю діяльність розуму. Отже, у нашій свідомості абстрактні поняття закладені парами, цікаво те, що кожне слово завжди викликає уявлення про інше» [3, с. 139].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Будучи категорією лексико-семантичною, антонімія становить собою одну з мовних універсалій: вона властива усім мовам, а її одиниці виявляють спільну структуру протилежних значень і велику подібність у структурі й семантичній класифікації антонімів. Однак, крім симетричних антонімічних пар, компонентам яких властива семантична однорідність, у мові існують також асиметричні антоніми, складники яких містять семантичні відтінки, що під-

силюють чи послаблюють значення протиставлених лексем, репрезентують різний ступінь вияву ознаки.

Метою статті є окреслення меж антонімічної асиметрії української мови та аналіз її різновидів на матеріалі сучасної української прози.

Виклад основного матеріалу. Симетрію визначено як розмірне, пропорційне розміщення частин якогось цілого щодо центру, середини [16, с. 176]. Існує думка, що симетрія характерна структурному поглядові на мову, тому що представляє неживу природу, є явищем статичним, а асиметрія репрезентує мовлення, життя, представляє різноманіття форм того самого явища. Симетрія й асиметрія в лінгвістиці присутні у граматичних конструкціях, стилістичних приййомах, семантиці. Явище антонімічної асиметрії в українській мові досліджено у монографіях Л. А. Лисиченко, де проаналізовано проблеми антонімії на матеріалі багатозначних слів, виокремлено два структурні типи антонімів. Перший тип антонімічних протиставлень має симетричне антонімічне значення в кожному лексико-семантичному варіанті, другий тип, що є поширенішим для української мови, характеризується тим, що не всім лексико-семантичним варіантам одного із членів антонімічної пари відповідають антонімічні значення в другому [12, с. 28]. О. О. Тараненко у статті «Розвиток антонімічних відношень у багатозначних словах» пояснює причини виникнення двох структурних типів антонімів, що полягають, на його думку, у предметно-поняттєвій співвіднесеності багатозначних антонімів, а також у їх внутрішньомовних властивостях [20, с. 36]. У сучасній науці виділено три типи асиметрії антонімів: морфемна, граматична та логічна.

1. Морфемна (структурна) асиметрія антонімів, що реалізується афіксальними антонімами, які різняться наявністю і відсутністю негативно-го суфікса: *доля – недоля, революція – контрреволюція, свіжий – несвіжий*.

2. Граматична антонімічна асиметрія представлена антонімами різних частин мови, наприклад: *свій – чужий, є – немає*.

3. Логічна (семантична) асиметрія представлена антонімами, протиставлення в яких відбувається під час логічного порівняння, отже, виникає оцінна асиметрія, формальним маркером якої є слова, що мають оцінне значення. Антонімічна парадигма досить часто ґрунтується на оцінному протиставленні, наприклад, опозиції імен-оцінок особи на зразок *альтруїст – егоїст, ворог – друг, геній – бездарність, герой – боягуз, грішник – праведник, дурень – розумник, красень – потвора, визволитель – поневолювач*,

сортник – противник, поборник – противник, трудівник – нероба репрезентують зміст оцінного (позитивного чи негативного) ставлення комунікантів до різних осіб. До логічної асиметрії антонімів належать також асиметричні члени градуальних опозицій, квазіантоніми, прагматичні та контекстуальні антоніми.

Яскравим прикладом логічної асиметрії є антонімічна пара *глибокий – мілкий*. Для обох членів опозиції актуальним є значення міри глибини чого-небудь чи кого-небудь та лише прикметник *глибокий* має значення досягнення високого ступеня розвитку, виявлення та істотності, важливості (*глибокий смуток, глибока тиша, глибока осінь, глибокий голос, глибокі знання* тощо). Цей компонент лексичного значення слова *глибокий* розвинувся як наслідок повсюдного вживання з позитивно-оцінним суб'єктивним ставленням мовців, що підкріплювалося асоціаціями із семами «розмір», «повнота», «щільність». У результаті чого це слово отримало додаткові лексичні значення «високий ступінь розвитку» та «істотність». Лексема *мілкий* викликала протилежне ставлення, і сьогодні вживається також зі значенням «який не має істотного значення». Однак, у контексті лексема *глибокий* легше вступає у протиставні відношення з лексемою *поверховий*, що вживається у переносному значенні «який не торкається суті справи; неглибокий» [18, с. 10]: *А де основна суперечність читання полягала навіть не у відмінності між справді глибокими і поверховими текстами і навіть не у доцільності їх існування* [17, с. 69].

Логічна асиметрія антонімів виникає тому, що смисловий об'єм антонімів ширший, ніж в інших лексичних одиниць, а межі смислового варіювання рухливіші. І саме цей установлений факт робить їх семантику значно глибшою і схильною до численних коливань та перетворень. Антоніми виражають не окреме поняття, а є лінгвістичною універсалією, породженою суб'єктивними мовотворчими зусиллями мовця в його пошуках експресивних засобів вислову.

Продемонструємо процес вияву логічної асиметрії на прикладі компонентного аналізу загальномовних антонімів *важкий – легкий*. Зіставляючи їхні семи, визначимо ситуації, у яких значеннєві компоненти цих сем вступають у протиставні відношення, а в яких – ні, а також, які семи мають потенційну можливість регулювати ситуацію спілкування. За таблицею словникових дефініцій (табл. 1) простежимо функціонування протиставних відношень цих антонімів.

Загальномовні антоніми *важкий – легкий*, що виражають протиставлення великого – малого полюсів ознаки ваги, не мають повної симетрії в розвитку членів. У деяких значеннях ці антоніми відрізняються сферами вживання тому, що прикметник *легкий* часто сприймається як позитивно-оцінний (*Вона чує чи то солодкість, чи млість у грудях – але, о чудо! – від тієї солодкості голова стає легкою* [9, с. 94]), натомість лексема *важкий* функціонує здебільшого як засіб негативної характеристики (*А може, того не було насправді, а просто після втоми важких днів його мучили кошмари* [10, с. 54]).

Компонентний аналіз вказує на те, що антонімічна пара *важкий – легкий* не може бути симе-

тричною, а розвиває логічну асиметрію на основі полісемії компонентів. Для розуміння відхилення значень від логічної симетрії використаємо апроксимативну методіку. Опозиційні властивості антоніма вираховуємо за формулою О. Д. Огужа: $A = \frac{100C}{M}$, де C – число загальних протилежних компонентів двох слів, M – загальна кількість компонентів лексичного значення антоніма, який протиставляється [21, с. 60]. Отже, A (*важкий*) = $\frac{500}{10} = 50\%$, A (*легкий*) = $\frac{500}{6} = 83\%$. Розбіжності у значеннях коефіцієнтів антонімічності демонструють різну здатність компонентів антонімічної пари утворювати опозиції у контексті.

Таблиця 1

Протиставні відношення антонімів
важкий – легкий

Важкий	Легкий
Який має велику вагу; Великий, масивний.	Який має невелику, незначну вагу.
Позбавлений легкості, швидкості, характерний для руху кого-небудь значного вагою, незграбного чи втомленого (про ходу, біг і т. ін.).	Плавний, граціозний (про ходу, рухи і т. ін.).
Який вимагає великого напруження, великих зусиль для здійснення, проведення, подолання і т. ін.	Доступний для розуміння, простий для засвоєння.
Який несе з собою всілякі незгоди, труднощі, страждання.	
Нелегкий для порозуміння, нелагідний у стосунках; непривітний.	Який має жартівливий, пустотливий характер.
Значний за ступенем, силою вияву.	Не дуже сильний, ледве помітний, незначний.
	Не обтяжений великою кількістю знарядь, деталей і т. ін.
Дуже сумний, гнітючий, безрадісний.	
Дуже густий, сильний і неприємний.	
Великий розмірами і потужний у дії.	

Антоніми *важкий – легкий* у більшості значень відходять від позначення ваги та характеризують абстрактні поняття (вдачу, покарання, ходу, сон), унеможлиблюючи тим самим процес визначення ступеня вияву ваги як ознаки. Ці антоніми можуть протиставлятися вживанням прямого та переносного значень, підсилюючи в такий спосіб протилежність ознак, наприклад: *Майка з легким рюкзаком і важким серцем останнього вишкреблася із сумнівного транспорту* [6, с. 9]. Перша лексема антонімічної пари співвідносна з конкретним поняттям, а друга – з абстрактним, у складі усталеного словосполучення із переносним значенням «важке серце».

Часто помічаємо схожу антонімічну пару *тяжкий – легкий*, лексичні значення складників якої протиставляються за семою «складність, труднощі»: *А Северині Бог дав тяжке – сирітське у купі з наймитським життя. То хотіла бодай*

легкої смерті, як не могла мати легких щоденних днів [13, с. 20]. Антонім *тяжкий* використаний у значенні «який несе з собою страждання, характеризується знегодами, труднощами, поневіряннями тощо» [16, с. 343]. Для антоніма *легкий* протилежне значення за цією семою у словнику ще не зафіксоване, проте така опозиція сприймається як природна і їх протилежність не викликає сумнівів.

Оскільки лексема *легкий* має високий коефіцієнт антонімічності (83%), а лексема *важкий* лише 50%, то вона може розвивати потенційні антонімічні відношення з іншими словами. Наприклад, у конкретному контексті фіксуємо антонімічну пару *міцний – легкий*, що протиставляється за семою «концентрація»: *Поцілунки її пахли міцним чаєм та легким алкоголем, її одяг був жорстким на дотик, шкіра – м'якою* [8, с. 338]. Словосполучення *легкий алкоголь* уже давно сприймається українцями як майже термінологічна сполука, антонім *легкий* тут функціонує зі значенням «незначний, з малою концентрацією діючих речовин» [16, с. 461]. Натомість у словосполученні *міцний чай* антонім позначає зафіксоване у словнику значення «який містить у собі велику кількість розчинених речовин; насичений» [16, с. 758]. Максимальна протилежність для кожного конкретного вживання залежить від характеру семантики слів та їхньої сполучуваності. Проте інколи певний антонімічний фон може виникнути за умови функціонування з різними загальними суб'єктивними значеннєвими інтерпретаціями конкретного мовця. Так, у межах де-

яких речень антоніми *важкий – легкий* можуть сполучатися досить неочікуваним способом і не сприймаються адресатом як антоніми: *Завідувач клубу легким рухом підхопив важкі валізи вчених, побіг попереду* [7, с. 135]. У цьому реченні немає антитези, а протилежність прихована за фразеологічною сполукою *легкий рух*, де актуалізується конотативна сема. Лексема *важкі* демонструє інтегральну сему ваги. За компонентом значення «не обтяжений великою кількістю знарядь, деталей і т. ін.» [138, с. 461] лексема *легкий* з високим індексом антонімічності протиставна лексемі *складний*: *Причому тут не спрацював механізм зміни понять, чергування розумових навантажень з фізичними, а легших розумових навантажень із складнішими для підвищення ефективності* [17, с. 69].

Висновки та пропозиції. Отже, встановлено, що не завжди між загальнономовними антонімами в спільному контексті реалізуються потенційні антонімічні відношення, однак, антонімічність може виникати під час логічного чи оцінного порівняння, тим самим створюючи асиметрію антонімії у мовленні, комунікації. Антонімічні відношення актуалізуються лише за умови називання полярних ознак певного предмета (об'єкта, явища) тощо. Це відбувається, по-перше, через актуалізацію різних компонентів значень одного й того самого слова, по-друге, завдяки різниці у сприйнятті лексичних одиниць різними адресатами. Перспективою подальших досліджень вважаємо проведення емпіричного дослідження асиметричних антонімів української мови.

Список літератури:

1. Апресян Ю. Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания / Ю. Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 38–42.
2. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 896 с.
3. Балли Ш. Французская стилистика: пер. с франц. К. А. Долинина / Ш. Балли. – М.: Изд-во иностр. л-ра, 1961. – 394 с.
4. Бобух Н. М. Антоніми в українській поетичній мові: моногр. / Н. М. Бобух. – Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2007. – 321 с.
5. Введенская Л. А. Понятие синонимико-антонимической парадигмы / Л. А. Введенская // Филологические этюды. – Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. ун-та, 1976. – Вып. 2. – С. 47–56.
6. Дашвар Люко. На запах м'яса / Люко Дашвар. – К.: «Клуб сімейного дозвілля», 2013. – 347 с.
7. Дашвар Люко. Село не люди / Люко Дашвар. – К.: Фоліо, 2007. – 244 с.
8. Жадан С. В. Ворошиловград: роман / Сергій Жадан. – Харків: Фоліо, 2011. – 442 с. – (Графіті).
9. Загребельний П. День для прийдешнього / Павло Загребельний. – К.: Дніпро. – 1969. – 235 с.
10. Кононенко Є. Імітація / Євгенія Кононенко. – Львів: Кальварія, 2001. – 188 с.
11. Лайонз Д. Введение в теоретическую лингвистику / Д. Лайонз. – М.: Прогресс, 1978. – 543 с.
12. Лисиченко Л. А. Антоніми в сучасній українській мові / Л. А. Лисиченко // Українська мова і література в школі. – 1976. – № 1. – С. 26–33.
13. Матіос М. Москалиця; Мама Маріца – дружина Христофора Колумба / Марія Матіос. – Львів: ЛА «Піраміда». – 2008. – 64+48 с. : іл.
14. Новиков Л. А. Антонимия в русском языке (самантический анализ противоположности в лексике) / Л. А. Новиков. – М.: Изд-во МГУ, 1973. – 186 с.
15. Полюга Л. М. Словник антонімів української мови [Текст] / Л. М. Полюга; ред. Л. С. Паламарчук. – К.: Довіра, 1999. – 275 с. – (Словники України).
16. Словник української мови: в 11 томах / [за ред. І. К. Білодіда]. – К.: Наукова думка, 1970–1980.
17. Сняданко Н. В. Комашина тарзанка / Н. В. Сняданко. – Харків: Фоліо, 2009. – 283 с.
18. Тараненко К. В. Прагматика антонімії української мови: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / К. В. Тараненко. – Дніпропетровськ, 2014. – 24 с.
19. Тараненко О. О. Антоніми / О. О. Тараненко // Українська мова: Енциклопедія – 2-е вид. випр. і доп. – К.: Українська енциклопедія, 2004. – Т. 1. – С. 27–29.
20. Тараненко О. О. Розвиток антонімічних відношень у багатозначних словах / О. О. Тараненко // Українська мова і література в школі. – 1977. – № 1. – С. 32–39.
21. Ogouï A. Bestimmung des Antonymbeziehungen zwischen den Polysemen deutschen Wörtern // Qualico: Third International Conference on Quantitative Linguistics. 26-28.08. 1997. – Helsinki: Reserach Institute, 1997. – S. 59–60.

Тараненко К. В.

Университет таможенного дела и финансов

АССИМЕТРИЧНЫЕ АНТОНИМЫ В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНСКОЙ ПРОЗЕ**Аннотация**

Статья посвящена исследованию проблемы асимметрии антонимичных отношений в современном украинском языке. Очерчены границы антонимической асимметрии, осуществлен анализ ее разновидностей на материале современной украинской прозы. Выявлены причины и условия реализации потенциальных антонимичных отношений в речи и коммуникации.

Ключевые слова: антоним, асимметрия, квазиантоним, контекст, компонентный анализ.

Taranenko X.V.

University of Customs and Finance

THE ASYMMETRIC ANTONYMS IN THE MODERN UKRAINIAN PROSE**Summary**

The article is devoted to the research of the problem of antonymous relations asymmetry in the modern Ukrainian language. In the article the scope of the antonymous asymmetry is outlined and the analysis of its variety is made on the material of modern Ukrainian prose. The causes and conditions of implementation of potential antonymous relations in speech and communication are revealed.

Keywords: antonym, asymmetry, quasi antonym, context, componential analysis.

УДК 811.111'42

**ОСОБЛИВОСТІ ВЕРБАЛІЗАЦІЇ ЕМОЦІЙ
ЗАСОБАМИ СОМАТИЧНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ
(НА ПРИКЛАДІ ТВОРІВ ДЖОАН КЕТЛІН РОУЛІНГ)**

Удяк Г.І.Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка

Стаття присвячена характерним рисам вербалізації емоцій засобами фразеологізмів із соматичним компонентом. Проаналізовано їхню роль у створенні ідіостилю Джоан Кетлін Роулінг. Здійснено ідеографічний та комунікативно-прагматичний аналіз функцій виокремлених фразеологізмів у творах британської письменниці. Доведено ключову роль фразеологічних одиниць у вербалізації емоцій персонажів творів про Гаррі Поттера. Підкреслено важливість емотивних фразеологічних одиниць для створення повного психологічного портрету героїв творів Дж. К. Роулінг.

Ключові слова: фразеологізм, соматизм, Дж. К. Роулінг, вербалізація, емоція.

Постановка проблеми. Антропоцентрична парадигма, що виокремилась у гуманітарних науках ще з кінця ХХ ст., спричинила зближення мовознавства з такими науками про людину, як психологія, соціологія та філософія. Це зумовлено передусім спільним об'єктом дослідження, а саме: людиною і способами вираження «тілесності» у межах цих наук. Результатом антропологічного підходу у лінгвістиці стала поява і розвиток емотиології – науки, що вивчає відображення емоційних станів у мові. Як зазначає В. Шаховський, окрім *Homo sapiens* існує ще й *Homo sentiens*. Власне поява *Homo sentiens* передувала появі *Homo loquens*, бо жодне слово не з'явилося без участі людських емоцій [14, с. 10]. Природно, що своє словесне вираження емоції знаходять в особливому прощарку лексики – соматичній лексиці.

Вербальне вираження емоцій є реалізацією емоційної функції мови, для вираження якої вона послуговується особливим набором емоційно забарвлених лінгвістичних засобів, серед яких важливе місце належить фразеологізмам, котрі є важливими складовими мовної картини світу певного народу та вираженням мовної особистості автора художнього твору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемою дослідження емоцій у лінгвістиці займаються такі вчені, як А. Вежицька [3], В. Жельвіс [5], В. Карасик [6], В. Шаховський [14] та ін. [13]. Разом з тим аналіз наукової літератури свідчить, що в сучасній науці накопичено вже чималий доробок, присвячений дослідженню різних аспектів фразеології. Особливо слід наголосити на розвідках таких лінгвістів, як Н. Амосова [1], І. Гальперін [4], О. Кунін [7], О. Смирницький